Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 11 2026

Ілияс Есенберлиннің тарихи прозасындағы фразеологизмдердің лингвомәдени және стильдік қызметі

Абдурахимова Гулнур Айгали қизи

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті Қазақ тілі және әдебиеті бағытының магистранты

Дуйсабаева Дилбар Ускановна

Ғылыми жетекшісі

Аннотация: Бұл мақалада қазақ әдебиетінің классигі Ілияс Есенберлиннің тарихи прозасындағы («Көшпенділер» трилогиясы, «Алтын Орда» романы) фразеологиялық бірліктердің көркемдік-стильдік қызметі мен ұлттық-мәдени табиғаты зерттеледі. Зерттеудің мақсаты — жазушының тілдік қорындағы тұрақты тіркестердің тарихи дәуір шындығын бейнелеудегі, кейіпкерлердің психологиялық болмысы мен әлеуметтік мәртебесін даралаудағы рөлін айқындау. Жұмыста қаламгердің халықтық фразеологизмдерді сол қалпында жұмсаумен қатар, оларды авторлық өңдеуден өткізіп, құрылымдық-семантикалық түрлендіруге (трансформацияға) түсіру шеберлігі нақты тілдік деректер арқылы талданады. Мақала нәтижелері көркем мәтін лингвистикасы, лингвостилистика және І. Есенберлин тілін зерттеу бағыттарында қолдануға арналған.

Кіліт сөздер: Ілияс Есенберлин, «Көшпенділер» трилогиясы, «Алтын Орда», көркем мәтін фразеологиясы, авторлық трансформация, тарихи лексика, лингвостилистика, этнофразеологизмдер.

Аннотация: В данной статье исследуются лингвокультурная природа и художественно-стилистические функции фразеологических единиц в исторической прозе классика казахской литературы Ильяса Есенберлина (трилогия «Кочевники», роман «Золотая Орда»). Целью исследования является определение роли устойчивых словосочетаний в воссоздании реалий исторической эпохи, а также в индивидуализации психологического облика и социального статуса персонажей. На основе конкретных языковых примеров анализируется мастерство писателя как в использовании общенародных фразеологизмов в их традиционной форме, так и в их структурно-семантической трансформации. Результаты работы могут быть использованы в лингвостилистике, лингвистике художественного текста и при изучении идиостиля И. Есенберлина.

Ключевые слова: Ильяс Есенберлин, трилогия «Кочевники», «Золотая Орда», фразеология художественного текста, авторская трансформация, историческая лексика, лингвостилистика, этнофразеологизмы.

Abstract :This article examines the linguocultural nature and artistic-stylistic functions of phraseological units in the historical prose of the classic of Kazakh literature Ilyas Yesenberlin (the trilogy "Nomads", the novel "The Golden Horde"). The aim of the study is to determine the role of set expressions in recreating the realities of the historical era, as well as in individualizing the psychological profile and social status of the characters. Based on specific linguistic examples, the author analyzes the writer's mastery both in using traditional folk phraseological units and in applying structural-semantic transformations to them. The findings of the research can be applied in linguostylistics, text linguistics, and studies of I. Yesenberlin's individual style.

Keywords: Ilyas Yesenberlin, "Nomads" trilogy, "The Golden Horde", phraseology of literary text, authorial transformation, historical vocabulary, linguostylistics, ethnophraseologisms.

Кіріспе бөлім: Көркем шығарманың эстетикалық құндылығы мен идеялық-мазмұндық тереңдігі ең алдымен қаламгердің тіл байлығымен, халықтың сөз қазынасын игеру шеберлігімен өлшенеді. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиетінде тарихи роман жанрын жаңа белеске көтерген көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің шығармашылығы айрықша ғылыми қызығушылық тудырады. Жазушының әйгілі «Көшпенділер» («Алмас қылыш», «Жанталас», «Қahар») трилогиясы мен «Алтын Орда» романы — халқымыздың ғасырлар қойнауындағы тарихи шежіресін ғана емес, сол дәуірлердің тілдік-мәдени келбетін де сақтап қалған бірегей көркем туындылар.

Тарихи тақырыпқа қалам тартқан суреткер үшін өткен ғасырлардың рухын сезіндіру, хандар мен сұлтандардың, билер мен жыраулардың, батырлар мен қарапайым халық өкілдерінің сөз саптау мәнерін шынайы жеткізу — аса күрделі міндет. І. Есенберлин бұл міндетті халықтық фразеологизмдерді орынды әрі шебер пайдалану арқылы мүлтіксіз орындап шықты. Себебі фразеологизмдер — кез келген ұлттың тарихи жадын, салт-дәстүрін, дүниетанымы мен менталитетін бойына жинақтаған тілдік бірліктер.

Осы зерттеу мақаласының басты мақсаты — Ілияс Есенберлиннің тарихи романдарындағы фразеологиялық бірліктердің тақырыптық-семантикалық аясын, олардың тарихи колорит тудырудағы, кейіпкер образын сомдаудағы стильдік қызметін және жазушының тұрақты тіркестерді авторлық түрлендіру тәсілдерін кешенді түрде қарастыру.

Негізгі бөлім: Көркем әдебиет тіліндегі фразеологизмдер екі түрлі қызмет атқарады: біріншіден, жалпыхалықтық тілдің нормасына сай дайын күйінде қолданылып, баяндау тіліне табиғилық пен бейнелілік береді; екіншіден, автордың индивидуальды-стильдік өңдеуінен өтіп, шығарманың идеялық-көркемдік жүгін көтереді. Ілияс Есенберлин шығармаларында бұл екі тәсіл де өзара үйлесім тапқан.

Жазушы өз романдарында Қазақ хандығының құрылуынан бастап, жоңғар шапқыншылығы мен отарлау дәуіріне дейінгі бес ғасырлық уақыт кеңістігін қамтиды. Осындай ауқымды тарихи кезеңді суреттеуде қаламгер күнделікті тұрмыстық

тіркестермен шектелмей, елдік, билік, соғыс өнері, дипломатия және көне әдет-ғұрыпқа қатысты сирек кездесетін этнофразеологизмдерді айналымға енгізген. Жазушының фразеологиялық қоры ауыз әдебиеті үлгілерімен, ақын-жыраулар поэзиясымен және шешендік сөз дәстүрімен тығыз сабақтасып жатыр.

І. Есенберлиннің тарихи туындыларында мемлекеттік маңызы бар оқиғалар, хандық билік үшін күрес, ру-тайпалар арасындағы бітімгершілік пен араздық мәселелері көне этнографиялық фразеологизмдер арқылы дәл әрі әсерлі беріледі. Бұл тіркестер оқырманды сол заманның саяси-әлеуметтік атмосферасына бірден жетелейді. Сонымен қатар жазушы «қанды көйлек дос», «ақ орда тігу», «ту түбінен табылу», «сүйекке таңба түсіру» секілді тіркестер арқылы көшпелі қоғамдағы ар-намыс кодексі мен елдік бірлік идеясын шебер жеткізеді.

Ілияс Есенберлин романдарындағы фразеологизмдердің басым бөлігі кейіпкерлердің портретін, жауынгерлік рухын және ішкі психологиялық драмасын ашуға бағытталған.

А) Жауынгерлік рух пен ерлік болмысты сомдау:

Қазақ батырларының (Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Ағыбай, Бұқарбай, т.б.) қайсарлығы мен шайқас даласындағы қимылын бейнелеуде автор экспрессивті реңкі күшті тұрақты тіркестерді қолданады:

«Жүрегінің түгі бар» — өлімнен қорықпайтын көзсіз батырлықты білдіру үшін жұмсалады.

«Ат жалын тартып міну» — жас өреннің ержетіп, елін қорғайтын жауынгерлер сапына қосылу кезеңін суреттейді.

«Аузымен құс тістеген» — батырлардың жан серігі болған сәйгүлік тұлпарлардың жүйріктігін немесе сарбаздардың асқанептілігін бейнелейді.

«Қанын ішіне тарту» / «Қаны басына шабу» — жаудың қорлығына төзбеген немесе шайқас алдындағы ыза мен кекке булыққан сәттерді дәл жеткізеді.

Ә) Кейіпкерлердің ішкі трагедиясы мен психологиялық күйзелісі:

Жазушы тарихи тұлғаларды (әсіресе Абылай хан мен Кенесары ханды) тек қолбасшы ретінде ғана емес, жан дүниесі күрделі толғаныстарға толы адам ретінде көрсетеді. Бұл тұста соматикалық (дене мүшелеріне қатысты) фразеологизмдер ерекше қызмет атқарады. Мәселен, «Қаһар» романында Кенесары ханның ел тағдыры мен сатқындыққа тап болған ауыр сәттері мынадай тіркестермен өріледі:

«Қабағынан қар жауу» — ханның қаһарланған, айналасына ызғар шашқан сәтін бейнелейді.

«Іші удай ашу» / «Бауыры езілу» — жақын серіктерінен айырылғандағы немесе ағайын арасындағы алауыздыққа күйінгендегі жан азабы.

«Түн ұйқысын төрт бөлу» — ел қамын ойлаған қолбасшының мазасыз, тынымсыз күйі.

«Жаны мұрнының ұшына келу» — өлім мен өмір арасындағы қысылтаяң, аса қауіпті сәттерді сипаттау.

Кез келген үлкен суреткер тілдегі дайын фразеологизмдерді сол қалпында қолданумен шектелмей, оларды көркемдік мақсатқа сай өзгертіп, жаңаша реңк береді. Тіл білімінде бұл құбылыс фразеологиялық трансформация деп аталады. Ілияс Есенберлин шығармаларында авторлық түрлендірудің бірнеше өнімді тәсілі байқалады:

Жазушы кейіпкердің мінезін немесе оқиғаның әсерін күшейту үшін тұрақты тіркестің ішіне қосымша бейнелі сөздер енгізеді. Мысалы, тілдегі дәстүрлі «тас бауыр» немесе «жүрегі тас» тіркесін қаламгер қатыгез билеушінің болмысын ашу үшін «жүрегі қара тастай қатқан» деп күрделендіріп жұмсайды. Сол секілді «төбесі көкке жету» тіркесі кейіпкердің шексіз қуанышын беру үшін «төбесі көкке екі-ақ елі жетпей тұрды» түрінде түрленеді.

Тұрақты тіркестің құрамындағы бір сөзді тарихи контекстке сай синонимдік немесе тақырыптық мәндес сөзбен ауыстыру арқылы автор жаңа экспрессия тудырады. Мысалы, әскери-жорық тақырыбына байланысты «қанжарын қынынан

суыру», «намысын найзаға ілу» секілді авторлық тіркестер дәстүрлі фразеологиялық модельдердің негізінде жасалған.

Би-шешендер мен хандардың диалогтарында жазушы мағынасы қарама-қарсы фразеологизмдерді бір сөйлем аясында қатар қолданып, шешендік сөз сайысының өткірлігін арттырады: «Көзден кетсе де, көңілден кетпеген...», «Тіл байланса да, діл байланбасын».

Қорытынды бөлім: Қорытындылай келе, Ілияс Есенберлиннің тарихи прозасындағы фразеологизмдер — жазушының индивидуальды стилін айқындайтын, шығармаларына терең ұлттық рух пен тарихи шынайылық дарытатын басты көркемдік-лингвистикалық арна. Қаламгер «Көшпенділер» трилогиясы мен «Алтын Орда» романында қазақ тілінің бай фразеологиялық қорын мейлінше мол қамтып, оларды тарихи дәуірдің тынысын жеткізу, кейіпкерлердің әлеуметтік-психологиялық бейнесін сомдау және шешендік сөз өнерін жаңғырту мақсатында шебер пайдаланған.

Зерттеу барысында анықталғандай, І. Есенберлин халықтық тұрақты тіркестерді дәстүрлі қалпында қолданумен қатар, оларды құрылымдық-семантикалық түрлендіру арқылы әдеби тіліміздің бейнелілік мүмкіндігін кеңейте түсті. Сондықтан жазушы шығармаларындағы фразеологиялық бірліктерді лингвомәдени және стилистикалық тұрғыдан тереңірек зерделеу — қазақ көркем сөзінің табиғатын тануда маңызды ғылыми мәнге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Есенберлин І. Көшпенділер: Тарихи трилогия. – Алматы: Жазушы, 2016. – 720 б.
2. Есенберлин І. Алтын Орда: Тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 2018. – 640 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
5. Смағұлова Ғ. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф «Т», 2007. – 152 б.
6. Жұмағұлова Ә. І. Есенберлиннің тарихи романдарының тілдік-стильдік ерекшеліктері. – Алматы, 2004.